

МАРИНА ГРИМИЧ

Київ

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ СПОРІДНЕНОСТІ

Система спорідненості відображає соціальні зв'язки того чи іншого суспільства, в основі якої лежить певний принцип групування кровних та некровних родичів. Системи спорідненості (СС) людства пройшли тривалий шлях розвитку від класифікаційних (первинних), притаманних первісним суспільствам, до лінійних, або генеалогічних (вторинних), характерних для переважної більшості сучасних народів. Цим специфічним формам соціальної організації, що їх традиційно досліджують етнографи, відповідають системи термінів спорідненості (СТС) – “номенклатура спорідненості”¹, яку традиційно вивчають лінгвісти. Зрозуміло, що ототожнювати СС з СТС не можна: термінологія спорідненості є набагато консервативнішою, в мові вживаються назви, які з погляду систем спорідненості є неактуальними, архаїчними (наприклад, у південно-західних районах України терміни “вуйко” і “стрийко” й досі поширені в мові, хоча розрізнення дядьків по батьківській і материнській лінії давно вже є неактуальним).

Вивченням систем спорідненості в зарубіжній науці займається окрема галузь соціальної антропології, а саме антропологія спорідненості. СС і СТС досить активно досліджувалося й на теренах Російської імперії, а особливо Радянського Союзу, про що свідчить бібліографія наукових праць за 1845 – 1995 рр., що складається з понад 1000 позицій². Однак, на жаль, щодо українського матеріалу налічується 9 позицій, які стосуються лише термінології спорідненості, тобто суто лінгвістичного аспекту. Це, зокрема, 5 праць проф. А.А.Бурячка, з яких 3 статті й автореферат та монографія, в якій так чи інакше повторюється інформація попередніх праць, тобто, за інформативністю кількість праць зменшується ще на 4 позиції. Показово, що вісім з дев'яти наукових праць про українську термінологію спорідненості опубліковано протягом 1954 – 1961 рр. Треба віддати належне праці А.А.Бурячка “Назви спорідненості і свояцтва в українській мові”³, яка містить вичерпну інформацію про сучасні українські терміни

спорідненості (ТС), подає ареали поширення окремих назв, деякі аспекти історії формування СТС, етимологію всіх ТС тощо. Важливою подією в історії українського мовознавства і, зокрема, в галузі вивчення термінології спорідненості є опублікування “Словника української мови” (СУМ)⁴ та розпочате видання “Етимологічного словника української мови” (ЕСУМ)⁵.

За час існування української етнографії не вийшло друком жодного спеціального дослідження систем спорідненості українців. А проте дослідження історії СС є вкрай важливим, а надто для розуміння актуальних питань соціальної історії, соціальної антропології, історії звичаєвого права, насамперед спадкового.

Тривалий час вважалося, що найдавнішою формою спорідненості є біологічна. Однак унаслідок досліджень первісних і потестарних суспільств, зокрема в напрямі функціонування статеві-вікових груп, науковці-етнографи дійшли висновку про первинність соціальної спорідненості порівняно з біологічною, про пріоритетність приналежності до статеві-вікової чи екзогамної групи порівняно з кровною спорідненістю. М.Бутинов у дослідженні про соціальну організацію полінезійців підкреслює: епоха еволюціонізму в науці створила передумови того, що “уявлення про спорідненість, яке виникло в класовому суспільстві, ми приписуємо й людям общинно-родового ладу. Переносячи в докласове суспільство наше розуміння спорідненості, ми водночас праві й неправі. Праві тому, що в людей общинно-родового ладу справді є уявлення про спорідненість по крові. І неправі тому, що, на відміну від нас, вони вважають, що, по-перше, кров передається лише по жіночій лінії а, по-друге, надають спорідненості по народженню другорядне значення. Перше (і головне) місце в них займає інша, невластива нам спорідненість, яка формується не до, а після народження, зовсім незалежно від нього, до того ж, як і свояцтво, часто в зрілому віці.”⁶ Саме тому етнографи різних країн дійшли приблизно того самого висновку

про те, що “родинні зв’язки повністю отожднюються з власне генетичними або біологічними зв’язками лише на відносно пізньому етапі еволюції соціального організму спорідненості”⁷ і що основною соціально значущою групою в багатьох системах спорідненості ... була група сибілінгів, а не група “нуклеарної сім’ї”, як уважали науковці-еволюціоністи, починаючи від Л.Моргана, а пізніше Маркс та Енгельс.

До такого ж висновку поступово приходять і дослідники мовного матеріалу, які вважають, що принаймні більшість ТС розвилася на базі соціонімів, зокрема потестарних термінів⁸.

Характерною рисою первинних СС є акцентування на соціальній спорідненості (у різних проявах – за статтю, за віком, за поколінням, за екзогамною групою, за тотемною групою тощо). На відміну від сучасної, вторинної, первинні СС є класифікаційними, а класифікаційний ТС позначає не одного родича (індивідуальна спорідненість), а цілий клас, групу осіб (наприклад, терміни “батько”, “мати”, “дружина” можуть позначати не одну особу, а групу індивідуумів). СТС первинного типу демонструють, на противагу генеалогічній лінійності, біфуркативність⁹, тобто своєрідну “парність” термінів. Саме тому така СТС має назву біфуркативної. Крім того, її ще називають турано-ганованською, ірокезькою, австралійською, дравідською, дакотською¹⁰.

З метою простежити, якими були первинні СС спорідненості на українських теренах у племен, на основі яких сформувався український етнос, варто звернутися передусім до лінгвістичного матеріалу, який зафіксував сліди давніх СС ще із часів праіндоєвропейської (ПІЄ) спільності, праслов’янської (ПСЛ) спільності, а також особливості власне праукраїнської СТС і, відповідно, СС.

Найдавнішими спільноіндоєвропейськими словами вважають терміни спорідненості – назви на позначення родичів та свояків. Є близько двох десятків слів праіндоєвропейської мови, що їх традиційно відносять до ТС: в індоєвропейських мовах назви на позначення спорідненості і свояцтва мають спільні етимони, тобто первісні значення і форми слів. Межі цієї статті дають змогу розглянути лише кілька з них. Ми зупинилися на основних чоловічих ТС в українській мові, виходячи з того, що, на відміну від жіночих, вони зберегли більше рефлексів колишніх потестарних значень. Це й не дивно, адже і в патрилокальних і в матрилокальних суспільствах головну соціальну

роль виконували саме чоловіки. З’ясувавши первісні потестарні значення чоловічих ТС в українській мові, ми зможемо окреслити кілька важливих рис соціального устрою південно-східнослов’янських племен у додержавний період.

“Батько”. Етимологи трактують походження цього слова по-різному. Етимологічний ряд слова свідчить про те, що воно походить від праслов’янського *bata, batja*. ЕСУМ, підсумовуючи працю етимологів, виділяє дві найімовірніші версії: по-перше, праслов’янське *bata, batja* “може бути зіставлене з латинським *pater*”. По-друге, це слово вважається також результатом фонетичного спрощення ПСЛ *bratъ* “брат”¹¹.

До речі, дослідження етимологів свідчать про те, що первісно “*pater*” був потестарним терміном. Так, Е.Бенвеніст писав, що ПІЄ **pater* було із самого початку терміном класифікаційним і не мало стосунку до позначення індивідуальної спорідненості¹². Нині науковці дедалі більше схиляються до висновку, що ПІЄ етимон **pater* виник “як позначення приналежності до вікового угруповання зрілих мужчин, що не лише досягли шлюбного віку і відповідно мали право та обов’язки мати нащадків (...), а й ті, що досягли віку, в якому вікова група їхніх соціальних дітей проходила обряд ініціації і входила до активного життєвого циклу (...). Представники описаного ПІЄ угруповання батьків *par excellence*¹³ займали чільне становище в суспільстві (на що вказують рефлексії із значенням “сенатор(и)” або “старійшина”)¹⁴. До речі, й українське “батько” має дуже стійкі значення глави, отамана, старійшини тощо¹⁵.

Загальноприйнятою досі була думка про вторинність цих значень стосовно ТС. Однак у світлі етимологічних реконструкцій та етнографічного матеріалу (первинність соціальної спорідненості порівняно з біологічною) стає зрозумілим, що ця думка є хибною, оскільки “лише з розвитком системи кровної спорідненості виникла потреба в терміні, що позначав батька як кровного родича, родителя і вихователя.”¹⁶

Із двох наведених раніше версій походження українського слова “батько” на користь другої (вже очима не лише лінгвіста, а й етнографа) може свідчити ряд фактів, зокрема мовних: у діалектах російської мови, а також у словацькій, болгарській, македонській, сербській мовах однокореневі з українським

“батько” слова мають значення: брат, старший брат, дядько по матері¹⁷. Слово “бадя(-о)”, що побутує в гуцульських і буковинських говірках, означає “старший брат” і “дядько по батькові”¹⁸. Судячи на основі суто зорових вражень, число слів, етимологічно пов’язаних з “брат”, у кілька разів переважає етимологічний ряд слова “батько”. Це може свідчити про більшу актуальність у минулому першого терміна порівняно з другим. Якщо ці лінгвістичні дані співвіднести з етнографічним матеріалом, зокрема з висновком про те, що основною ланкою первісного суспільства була не нуклеарна сім’я, а група сибілінгів, то цей висновок є цілком логічним.

“Брат”. Етимологічний ряд слова “брат” в українській мові налічує за ЕСУМ 10 термінів кровної спорідненості (“братан” – племінник, “братанець”, “братанич” та ін. – племінник по брату, “братняк” – син дядька чи тітки, тобто двоюрідний; “братанна” – дочка брата, “братьо” – двоюрідний брат, “братителі” – двоюрідні брати і сестри), 5 термінів свояцтва (“братина”, “братиха”, “братова” тощо – дружина брата), 9 термінів штучної спорідненості (“побратим”, “братим”, “побратимство”, “побратимець”, “побратимий” тощо), а також ряд соціонімів (“братва”, “братці”, “братерство”, “братило” тощо) і ряд слів, що походять від соціонімів (наприклад, “браташ” – друг)¹⁹.

Дослідники схилиються до того, що етимологічні дослідження функціонування рефлексів ПІЄ етимона *bhrater у багатьох мовах свідчить про його негенеалогічне класифікаційне походження, він має значення не лише ТС, а й приналежності до певної соціальної спільноти²⁰. “ПІЄ *bhrater (...) було, очевидно, позначенням соціально повноправних чоловіків, що не лише пройшли ініціацію, а й здійснили після цього воїнські подвиги, як цього вимагав звичай, подвиги, які й давали право на вступ до шлюбу. Отже, вимальовується поділ усіх повноправних (таких, що мають право на вступ у шлюб) чоловіків на дві групи – старших і молодших”²¹.

Мовний матеріал підтверджується й етнографічним. Як свідчать етнографи, “правила успадкування титула вождя, права користування земельною ділянкою, своєрідність звичаїв левірату і сорорату в багатьох народів... переконують нас у тому, що основною соціально значущою групою в багатьох системах спорідненості (...) була група сибілінгів, а не група “нуклеарної сім’ї”.”²²

Як бачимо, український мовний матеріал, зокрема співвідношення етимології ТС “батько” і “брат”, походження першого від другого, також доводить актуальність групи сибілінгів в епоху первісності в тих суспільствах, на основі яких склався український етнос.

Цей висновок стосується насамперед прашурів українців (поряд з білорусами та болгарами), у котрих загальноновживаним є слово “батько” (у різних фонетико-морфологічних варіантах) на позначення родителя. В інших слов’янських мовах основним терміном на позначення родителя є різні варіанти слова “отець”, що має іншу етимологію²³. Тобто, основний український чоловічий ТС є інакший, аніж майже в усіх інших слов’янських мовах. Звичайно, слово “отець” також відоме українській літературній мові як архаїзм, так само й різні фонетичні варіанти слова “батько” вживаються в інших слов’янських мовах з тими чи іншими значеннями (старший брат, дядько). Обмежене вживання, як правило (хоча, звісно, не завжди), свідчить про меншу актуальність, а широке вживання – про більшу актуальність того чи іншого слова в тій чи іншій мові. Українсько-білоруська СТС відрізняється від СТС майже всіх інших слов’янських народів ключовим словом на позначення родителя. ТС “батько” не єдиний, що відрізняє українську і російську СТС. Перша відрізняється від другої наявністю “свіжих” слідів авункуальності.

Зосередившись на факті походження українського ТС на позначення родителя від назви сибілінга²⁴, варто замислитися, про що це може свідчити.

Для цього нагадаємо, що основною ланкою соціальної організації первісних і потестарних суспільств була не нуклеарна сім’я, яка актуалізувала значимість біологічної спорідненості, а так звана “братська сім’я” (група сибілінгів), яка актуалізувала соціальну спорідненість. А нинішні ТС в тих суспільствах означали не біологічну спорідненість, а соціальний статус, наприклад, віковий.

Розглянемо два варіанти. Варіант А. В суспільствах, де існувало два різні терміни на позначення “родителя” і “сибілінга” (а це було у предків майже усіх слов’янських народів), тобто де батько і брат називалися по-різному), очевидно, існувала чітка межа між віковим класом “батьків” (старійшин), у руках яких була влада, і “братів” (молодих чоловіків-воїнів, які пройшли обряд ініціації й отримали

право вступити в шлюб, але ще не мали права вирішувати долю племені). Отже, для того, щоб отримати владу, чоловік повинен був перейти з вікової групи молодих посвячених чоловіків у групу “старійшин”. Це могло статися за умови, що його сини (кровні чи соціальні) пройшли обряд ініціації й увійшли у статеву-вікову групу молодих посвячених воїнів. Як бачимо, варіант А передбачає в соціальній організації чітке розмежування двох вікових груп – старших чоловіків і молодших, а також наявність інституту старійшин.

Варіант Б. Якщо ТС родителя утворився з ТС на позначення сибілінга (наприклад, як в умовних праукраїнців “батько” походить від “брат”), то всі посвячені чоловіки, незалежно від віку називалися однаково (братами) і належали до однієї соціальної групи (братської сім’ї або групи сибілінгів). У таких суспільствах логічно припустити тривалу неактуальність інституту старійшин, а також поділу суспільства на вікові групи. Очевидно, що тут владу мали право тримати в руках не лише старші чоловіки, а й молоді воїни, що пройшли обряд ініціації і вступили в шлюб. Утворення на певному етапі “молодшого” ТС “батько” від “архаїчнішого “брат” було зумовлене зміною (ускладненням) соціальної організації, наприклад, утворенням в ієрархічній системі потестарного суспільства окремого класу – “батьків”. Це могло підсилюватися й процесом актуалізації біологічної спорідненості та генеалогічних зв’язків, що також свідчить про ускладнення соціальної організації і виникнення поняття спадковості.

Ще Е.Радкліф-Браун у дослідженні про африканські системи спорідненості та шлюб увів у науковий обіг “принцип єдності групи сибілінгів”, який полягав у тому, що в певних суспільствах сина вчать ставитися до групи сибілінгів свого батька як до єдиного класу, стосовно кожного представника цього класу він є “сином”²⁵. Ця думка є для нас надзвичайно важливою ось із яких причин. Справа в тому, що українська СТС демонструє не лише колишню тотожність “брат = батько”, а й іншу тотожність – “батько = дядько”. Щоправда, ареал цієї тотожності значно вужчий. Це виявляється в цілому ряді діалектизмів.

Лінгвісти вважають, що “дядько” – результат давньоруської видозміни форми “дѣдъ – дідусь” у дитячій мові; припускається також, що в минулому це слово мало значення “батько”, зокрема ЕСУМ подає слово “дядик”

(батько)²⁶. У буковинських говірках можна зустріти синоніми до “батька” – “дядя” і “дядько”²⁷. Подібну ситуацію мовознавці-діалектологи зафіксували в діалектах Тернопільської, Чернівецької, Івано-Франківської областей²⁸. Це означає, що в цьому регіоні довше, ніж в інших місцевостях, діяв принцип єдності сибілінгів, характерний для первинних класифікаційних СС.

“Дід”. ПСЛ *dedъ* виникло в дитячій мові внаслідок редуплікації приголосного *d* з голосним²⁹. Словниковий матеріал щодо цього терміна та його похідних дещо відмінний від попередніх двох термінів. Якщо підійти нього з погляду первісності соціального значення слова, то можемо виділити кілька семантичних груп, кожна з якої нестиме окреме соціальне значення чи потестарну функцію.

Перше семантичне поле “дід = предок”. Про це свідчить ряд значень слова “діди” (у множині), зокрема, “предки”, “поминки”, “тіні по темних кутках” (як асоціація з душами померлих)³⁰. Етнографи довели, що обряди виготовлення “діда”, “дідуха” – снопа жита, пшениці, ячменю чи вівса, прилаштовуваного на покуті в Різдво тощо, – пов’язані з культом предків. “Дідинець” – місце навколо церкви, де поховані предки (діди)³¹. Саме із цього семантичного поля бере початок слово “дідько”³², адже в багатьох народних культурах дохристиянські міфологічні образи зі сфери сакрального набули в християнську добу демонічного забарвлення. Так сталося, зокрема, з дівами родючості – русалками, охоронцем домашнього вогнища – домовиком тощо.

Друге семантичне поле ТС “дід=особа чоловічої статі, що перебуває поза групою соціально активних чоловіків”. Про це свідчить ряд дериватів від “дід” із значенням “паразит”, “бур’ян: “дід” – (бот.) будяк, осот, хрестовниця, тирлич хрестовидний; “дедик” – осот; “дідовник” – осот, лопух; “дед” – будяк, осот, лопух, “дедовник” – те саме, “дедки” (у множині) – лопух, “дедок” – те саме; “дедюшник” – осот городній, будяк та ін.³³. Очевидно, із цього починається ототожнення дід = жебрак: “дід” – жебрак; “дідина” – те саме, “дідиша” – жебрачка; “дідова” – жебраки, “дідовин” – жебрак³⁴.

Третє семантичне поле – “дід = господар, глава сім’ї чи общини”. Про це свідчить низка соціонімів, словотвір яких відбувався на твірній основі “дід”: “дідич” – поміщик, “дідичанка” – дочка поміщика, “дідичка” –

дружина поміщика, “дідичук” – син поміщика³⁵, “дідич” – спадкоємець; “дідизна”, “дідичтво”, “діднина”, “дідівщина”, “дідичність” – спадщина, “дідичня” – родовий маєток; “дідичний” – успадкований; “одідичити” – успадкувати³⁶. Терміни із семантикою “успадкований, спадок, успадкувати” позначають не спадщину діда, а спадщину предків, – спадщину, що передається по чоловічій родовій лінії, оскільки за звичаєвим правом спадок переходив від батька сину, а не від діда до онука.

Надзвичайно важливим є четверте семантичне поле, яке зближує терміни “дід” і “батько”. Про це свідчать буковинський говірковий варіант “батька” – “дедьо”³⁷. Слово “дедьо” із значенням “батько” зафіксоване у творах О.Кобилянської. У різних фонетико-морфологічних варіантах його можна зустріти в гуцульських, наддністрянських говірках³⁸. Локальне поширення явища тотожності “дід = батько”, як, до речі, й тотожності “дід = господар”, свідчить про трохи інакше, аніж в інших регіонах нинішньої України, соціальну структуру архаїчного суспільства. Очевидно, тут інститут старійшин таки існував, причому до класу соціальних “батьків” входили і “дядьки”.

Отже, вивчивши основні чоловічі терміни спорідненості української мови з погляду їхнього “соціального минулого”, можна виявити окремі риси соціального укладу південно-східнослов’янських племен у період, коли СС була тотожна СТС. Звичайно, ми враховуємо те, що “ТС дозволяють скласти уявлення не стільки про систему спорідненості, скільки про кодифікаційний ідеал певного суспільства”³⁹. Та все ж СТС відображає якщо не повну відповідність, то основні тенденції, тяжіння певного суспільства до тієї чи іншої соціальної структури.

Судячи з особливості СТС українців відмінності соціального устрою вже існували в лоні праслов’янської спільноти, розпад якої датується лінгвістами серединою I тис. н.е.⁴⁰. Як довго трималася архаїчна (первинна) класифікаційна СС, говорити важко. Її руйнацію можна співвідносити з утвердженням державності, коли актуальними стають генеалогічні (лінійні) СС. Процес актуалізації генеалогічної спорідненості зачепив передусім політичну еліту. Однак прочитання давньоруських літописів з погляду архаїчних форм спорідненості й укладення шлюбу свідчить про те, що навіть у князівському середовищі

побутували релікти архаїчних класифікаційних СС, а також сімейного права (полігамія, левірат, авункуальність тощо).

Вивчаючи ареали поширення основних українських чоловічих ТС, можна припустити, що соціальний устрій південної групи східнослов’янських племен був неоднорідним. Їх об’єднувало те, що головною ланкою соціального устрою, як і в усіх первісних суспільствах, була група сибілінгів (молодих чоловіків, які пройшли ініціацію і мали право вступати в шлюб) або “братська сім’я”. Однак, очевидно, в локалі Середнього Подніпров’я, Сіверщини, Полісся і Волині (це регіон поширення основного чоловічого ТС “батько”) окремої групи старійшин (чоловіків, сини яких пройшли обряд ініціації) довгий час не існувало, бо довгий час не існувало окремих термінів на дві вікові групи чоловіків. Усі посвячені чоловіки, незалежно від віку, входили до цієї основної групи. Саме в руках останньої (а не окремої групи старійшин) перебувала влада, що, очевидно, відрізняло південно-східнослов’янські племена від інших слов’янських племен, у тому числі північно-східнослов’янських. Щоправда, спостерігалось особливе шанобливе ставлення до старших чоловіків, які вийшли зі статусу соціально активних членів суспільства (про це свідчить тотожність “дід = предок”), хоча вирішального значення в житті племен вони не відігравали (рефлекси “дід = паразит, бур’ян”). Що стосується племен чи племінних груп південного заходу України (Карпати, східне і західне Прикарпаття, Подністрянщина), то тут соціальна організація була дещо інакшою. Наявність в означеному регіоні такої назви спорідненості, як “дедьо”, тотожність “дід = батько”, рефлекси “дід = господар” свідчать про більшу роль старших чоловіків у керівництві племен. Очевидно, тут виділялася окрема вікова група чоловіків, сини яких пройшли обряд ініціації, тобто група старійшин. Старійшини утримували владу і розв’язували майнові питання.

Реконструкція соціального устрою початку тисячоліття на основі лінгвістичних даних (у даному випадку термінів спорідненості), і на базі археологічних даних (зокрема, розташування господарських ям по відношенню до жител) базується на непрямих доказах. Однак інших способів вивчення дописьмових суспільств, на жаль, не існує. З іншого боку, така реконструкція є справою досить перспективною, оскільки минуле кожного ТС – це

певний соціонім, а певний соціонім – це певна форма потестарного суспільства, що його порівняно добре вивчили антропологи й етнографи на прикладі тубільних народів Австралії, Океанії, Азії, Африки, Америки, Сибіру. Актуальність чи неактуальність тих чи інших ТС, зони їхнього поширення, етимологія

тощо, – все це (разом із знанням закономірностей розвитку соціального устрою потестарних суспільств) дає цікавий матеріал для дослідження. У цій статті розглянуто лише кілька термінів; подальший розгляд інших термінів дасть, без сумніву, ширшу картину соціального устрою південно-східнослов'янських племен у додержавний період.

¹Попов В.А. Системы терминов родства // Народы и религии мира: Энциклопедия. – М.:БРЭ – 1998. – С.899.

²Дзибель Г.В. Аннотированная библиография научных трудов по родству, системам родства и системам терминов родства на русском языке (с добавлением литературы на языках бывшего Советского Союза), опубликованных в 1845 – 1995 гг. // Алгебра родства: Родство. Системы родства. Системы терминов родства. – Вып.2. – Санкт-Петербург. – 1998. – С. 214 – 285.

³Бурячок А.А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. – К. – 1961.

⁴Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 – 1980 (Далі – СУМ).

⁵Етимологічний словник української мови. Т.1 – 3. – К., 1983 – (Далі – ЕСУМ).

⁶Бутинов Н.А. К вопросу о концепции родства // СЭ. – 1990. – № 3. – 67.

⁷Гиренко Н.М. Система терминов родства и система социальных категорий // СЭ. – 1974. – №6. – С. 44.

⁸Benveniste E. Le vocabulaire des institutions indo-europeennes. – Paris. – 1969. – Vol.1. – Из: Куланда С.В. Системы терминов родства и праязыковые реконструкции // Алгебра родства: Родство. Системы родства. Система терминов родства. – Вып.2. – СПб. – 1998. – С. 52.

⁹біфуркація – від лат. – роздвоєння, розгалуження на дві гілки.

¹⁰Див.: Попов В.А. Системы терминов родства // Народы и религии. – С.899.

¹¹ЕСУМ. – Т.1. – С.152.

¹²Benveniste E. – С.211.

¹³передусім (фр.)

¹⁴Куланда. Вказ. праця. – 57.

¹⁵Див. СУМ. – Т.1. – К.: 1970. – С.113

¹⁶Куланда. Вказ. праця. – 53.

¹⁷Див. ЕСУМ, 1, 152.

¹⁸Бурячок. Вказ. праця. – 12 – 13.

¹⁹ЕСУМ, 1, 246 – 247.

²⁰Див. Куланда. Вказ. праця. – 51, ; Benveniste E., 213 – 214; а також: Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М. – 1958. – Т.2. – С. 438 – 439; Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси. – 1984. – С. 764; Трубачев О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. – М., 1959. – С. 58.

²¹Куланда. Вказ. праця. – 57 – 58.

²²Гиренко. Вказ. праця. – 48 – 49

²³Бурячок. Вказ. праця. – С.17

²⁴Сибілінги – діти батьків індивіда (тобто брати і сестри).

²⁵Див.: Radcliffe-Brown A.R., Ford D. (eds.). African Systems of kinship and marriage. – London. – 1950. – P.23

²⁶ЕСУМ, 2, 153.

²⁷Прокопенко В.А. Назви спорідненості та свояцтва в буковинських говірках // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов: Чернівецький державний університет, Наукові записки. – Т. XXI, серія філологічних наук. – Вип. 7. – Чернівці. – 1958. – С. 140.

²⁸Бурячок. Вказ. праця. – 21 – 22.

²⁹ЕСУМ, 2, 86.

³⁰ЕСУМ, 2, 153.

³¹ЕСУМ, 2, 87.

³²ЕСУМ, 2, 88.

³³ЕСУМ, 2, 86 – 87.

³⁴ЕСУМ, 2, 86.

³⁵ЕСУМ, 2, 86.

³⁶ЕСУМ, 2, 86

³⁷Прокопенко. Вказ. праця. – 139.

³⁸Шухевич В. Гуцульщина. – Ч.ІІІ. – Львів. – 1902. – С. 139; Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Т.І. – вип. 2. – Львів. – 1901 – 1905. – С. 548; Прокопенко. Вказ. праця. – 141.

³⁹Добронравин Н.А. Термины родства, имена родства и компаративистика // Алгебра родства. – С.44.

⁴⁰Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К.,1988. – С.48.